

GRAFIČKI ZNACI PRVE HRVATSKE TISKANE KNJIGE

Josip TANDARIĆ

Kad se piše o prvoj hrvatskoj tiskanoj knjizi, glagoljskom misalu iz 1483, tada se o njegovoj grafičkoj opremi redovito, možda tek uz koju dopunu, navodi ono što je o tome pred više od 60 godina napisao V. Jagić: »Možemo samo reći, da je karakter slova ovog izdanja vrlo lijep, izrađen prema najljepšim pergamenim rukopisima XIV. i XV. stoljeća. Nijedno potonje izdanje nije tako ugledno, kao ovo, sve dok nije Šafařík obnovio glagoljska slova u Pragu polovicom prošlog stoljeća, upravo po uzoru prvog izdanja. Može se dakle reći, da je izdanje 1483. godine stilom slova oživjelo opet u XIX. stoljeću.«¹ U ovome Jagića bitno nije nitko nadopunio. I M. Breyer, koji se mnogo bavio našim najstarijim tiskom, samo nešto određenije kaže: »Glagoljska se inkunabula iz godine 1483. odlikuje uglednim svojim folio-formatom, a osobito lijepim slovima rezanim i livenim po uzoru najljepših starih glagoljskih rukopisa. Od ovih valja u prvom redu spomenuti sadržajem gotovo istovjetni, raskošno minijaturama ukrašeni Misal kneza Novaka, »viteza silnoga i velikoga gospodina Loiša kralja ugrskoga« (»Magister Novak Disislavich de Ostrovica de genere Mlogorovich«) iz godine 1386., kojega pisana slova najviše nalikuju onima mletačkoga prvotiska. Po mišljenju vještaka mogu se sa slovima ove prve glagoljske knjige porediti samo najsavršeniya glagoljska slova uopće, izrađena u minulom devetnaestom stoljeću za novo izdanje Misala iz tiskare rimske Propagande.«²

---

¹ V. Jagić, Hrvatska glagoljska književnost. U: B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1913, knj. 1, str. 37.

² M. Breyer, Senj — kolijevka hrvatskog tiskarstva. Hrvatski kulturni spomenici. I. Senj, Zagreb 1940, str. 53.

Činjenica je da su doista Parčićeva slova iz tiskare Propagande³ sličnija slovima prvotiska negoli Šafaříkova; pod »vještacima« u Breyerovu citatu krije se vjerojatno ime prof. Stjepana Ivšića.⁴

Breyer kao da predložak za rezanje slova prvotiska vidi u Novakovu misalu. Kad kasnije u svom prikazu »O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama« bude pisao o misalu iz 1483, dodat će obilnu bilješku o misalu kneza Novaka i o Hrvojevu misalu, a da ništa ne spomene o tome da bi Novakova slova poslužila kao predložak za prva glagoljska tiskana slova.⁵ Usto će počinuti pogrešku tvrdeći da pored vrlo karakterističnih pismena »i inicijali (početna slova) ove vrijedne editio princeps nadvisuju ljepotom i osebujućošću sve kasnije glagoljicom štampane knjige«⁶, budući da u prvotisku misala inicijali uopće nisu otisnuti.

Na Novakov se misal kao predložak za rezanje slova prvotiska ponovo poziva i Z. Kulundžić.⁷ Vajs, međutim, koji je uspoređivao tekst Novakova misala s tekstem prvotiska i ustanovio »potpuno slaganje među kod. bečkim (misalom Novakovim) i prvotiskom iz 1483.«⁸ ništa ne govori o sličnosti slova, već samo spominje da je tekst prvotiska »štampan glagoljskom uncijalom, u dva stupca, svaki po 36 redaka«.⁹

Nešto više o tome ne kaže ni Putanec, već samo iznosi da misal »posjeduje uglavnom dosta velika i lijepo rezana slova«, a malo zatim da »u eksplikativnom dijelu teksta ima i jedna vrst petita«.¹⁰ Određenije je o samom tisku, bez obzira na neki određeni predložak za rezanje slova, bio pisao Lj. Gregov: »Samo je kalendar tiskan preko cijele stranice, a ostali tekst u dva stupca, svaki po 36 redaka. Slova su vrlo lijepa glagoljska uncijala, srednje veličine. Introit, gradual, ofertorij i pričesna pjesma tiskani su nešto sitnijim slovima od ostaloga. Rubrike su crvene boje, a isto tako važnije svetkovine u kalendaru. Mjesto za inicijale ostavljeno je prazno, možda za

³ * Dragutin A. Parčić, *Krk* 1903, str. 18, 22.

⁴ M. Breyer, n. dj., str. 58, bilješka.

⁵ M. Breyer, *O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama*. Bibliografsko-bibliofilski prikaz. Zagreb, Izdavački zavod JAZU, 1952, str. 8.

⁶ isto, str. 8.

⁷ Z. Kulundžić, *Problem najstarije štamparije na slavenskom jugu (Kosinj 1482—1493)*. Separat iz časopisa »Narodna knjižnica« — br. 1. za 1959. (Zagreb 1959), str. 27; isti, *Kosinj, kolijevka štamparstva slavenskog Juga*, Zagreb 1960, str. 67.

⁸ J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. S bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala. Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948, str. 45.

⁹ isto, str. 44.

¹⁰ V. Putanec, *Problem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj (1482.—1493.)*. Jadranski zbornik IV, Rijeka—Pula 1960, str. 53.

naknadno tiskanje, ili, što je vjerojatnije, da ih se rukom naslika. Nekoji su inicijali doista i naslikani običnom tintom, ponekada bojom i jednostavnim uresima. U ovom kao i u ostalim glagoljskim predtridentinskim misalima nema nota.«¹¹

U ovom prilogu o našoj prvoj tiskanoj knjizi pokušao sam poći nešto dalje i odgovoriti na pitanje koji su znakovi upotrebljeni kod tiskanja i koliko ih je na broju.¹² U radu sam se služio primjerkom misala koji se čuva u samostanu na Ksaveru u Zagrebu. Budući da taj primjerak nema prvih četiriju listova kalendara (mjeseci siječanj — kolovoz) i listova n 1, n 8 i c 3—6, pregledao sam primjerak Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu R 313 b (2—4. list kalendara, listove n 8 i c 3—6, a isto tako listove koji su u misalu na Ksaveru djelomično oštećeni: z 1, i 3, i 4). Za listove kojih nema nijedan primjerak u Zagrebu (prvi list kalendara i list n 1) poslužio sam se reprodukcijama iz lenjingradskog primjerka.¹³

M. Bošnjak je utvrdio da bi »potpuni primjerak morao imati 6 listova kalendara, 213 lista ostalog teksta i na kraju jedan prazni list«.¹⁴ Radi se dakle o 219 listova tiskanih s obje strane. Valja ipak odmah napomenuti da je list n 1^v ostao prazan kod tiskanja misala.¹⁵ Vatikanski sačuvani primjerci misala imaju tu stranu i danas praznu, dok je na drugim inozemnim primjercima (bečkom, vašingtonskom i lenjingradskom) naknadno nalijepljen drvorez raspeća.¹⁶ Za nas je ovdje važno utvrditi činjenicu da drvorez nije upotrebljen već kod samog tiskanja misala.

Tekst je misala tiskan dvobojno, crnom i crvenom bojom. Crvenom su bojom tiskane rubrike i pojedini blagdani u kalendaru, dok

¹¹ Lj. Gregov, Kalendar prvog tiskanog glagoljskog misala. Izvadak iz doktorske disertacije: »Prvi tiskani glagoljski misal«. Zagreb 1952, str. 20.

¹² H. Barge u »Geschichte der Buchdruckerkunst von ihren Anfängen bis zum Gegenwart« (Leipzig 1940, str. 38) navodi da je za Gutembergovu »Bibliju 42« upotrebljeno »nicht weniger als 290 verschiedene Zeichen«.

¹³ M. Bošnjak, Sačuvani primjerci prve hrvatske tiskanje knjige. Slovo 6—8. Vajsov zbornik. Zagreb 1957, str. 304 s.

¹⁴ isti, Može li se ustanoviti broj listova prve hrvatske tiskane knjige. Separat iz »Republike« XI, 62—68; str. 6.

¹⁵ isto; usp. također: M. Bošnjak, Sačuvani primjerci... Slovo 6—8, str. 302 ss.

¹⁶ Nijedan od primjeraka sačuvanih u Hrvatskoj nema lista n 1. Primjerak na Ksaveru ima naknadno prepisan taj list, ali je verso-strana ostala prazna. Koliko mi je poznat Parčićev način pisanja glagoljice, njemu bih pripisao taj prijepis. On je to doista i mogao učiniti, jer je taj primjerak misala »bio u zajmu kod pok. Parčića, koji se neumorno bavio oko popravljavanja glagoljskih crkvenih knjiga« (Stj. Ivančić, Povijesne crte o samostanskom III Redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagoljice u istoj redodržavi. Sa priložima. Zadar 1910, str. 127). Prema tome mogao je Parčić tu stranu prepisati s vatikanskih primjeraka. Prijepis je vjeran, kako sam ustanovio prema snimci u Slovu 6—8, Zagreb 1957.

je ostali dio teksta tiskan crnom bojom. Sav tekst — izuzev kalendara — tiskan je u dva stupca, u svakom po 36 redaka. Širina je stupca 6,7 cm, a visina oko 21,5 cm. Osim početnih slova, koja se ističu i veličinom i oblikom, upotrebljene su još dvije vrste slova, veća i manja, uz veći broj skraćenica i ligatura. Manjim su slovima tiskani antifonalni dijelovi (introitus, graduale, offertorium, communio), a drugi dijelovi misala većim slovima. Inicijali nisu tiskani, već je za njih ostavljen neispunjen prostor visine dvaju ili triju redaka; katkada je i u samom retku ostavljeno prostora za nešto veće početno slovo.*

Početna slova visoka su prosječno 4,5 mm, ukoliko zbog svoga posebnog oblika ne prelaze redovitu visinu retka. Od početnih slova ne nalazi se u misalu nijedan primjerak za slova *z*, *ī*, *j*, *ō* i *ϑ*. Dok su neki znakovi vrlo rijetki (*ć*, *ju*) za slovo *v* postoje tri različito oblikovana znaka, a za slovo *n* dva. Svega ima 30 znakova za početna slova.

Običnih slova, kao što je spomenuto, ima dvije veličine: veća i manja. Tu međutim treba odmah razlikovati slova bez title i slova s titlom ili apostrofom. No, o slovima s titlom i apostrofom bit će kasnije govora.

Veća slova bez title visoka su 3 mm. Između pojedinih redaka također je razmak 3 mm. O pojedinim slovima treba posebno spomenuti slijedeće:

a srednjim potezom prelazi visinu retka, a poprečna linija nalazi se nešto iznad polovice visine retka.

g prelazi posve malo ispod donje crte retka.

e, ukoliko nije u ligaturi, nema u sredini crtice.

z dolazi samo u brojnoj vrijednosti; petljica na srednjem vertikalnom potezu okrenuta je ulijevo.

z prelazi preko gornje i donje crte, a kvadratić s desne strane sjedi na donjoj crti i dosiže nešto iznad polovice visine retka.

ī se upotrebljava samo za oznaku brojne vrijednosti a dolazi u dva oblika: s jednom nožicom odnosno s ukrštenim nožicama. Ne dolazi u glasovnoj vrijednosti, pa ni kao početno slovo.

Kod slova *j* (đerv) dvije lijeve vertikalne linije nisu odozgo spojene, nego samo po sredini crtom koja dolazi s desnog dijela slova.

l kvadratićem prelazi gornju liniju.

---

* Iz tehničkih razloga citiramo u tekstu glagoljska slova latinicom, a čitaoca upućujemo na priložene tri tabele.

n dolazi u dva oblika; u jednom obliku vertikalni potez nagnut je ulijevo posve neznatno, a u drugom obliku nagnut je znatno više. Ovaj drugi oblik upotrebljen je mnogo rjeđe.

p glavnim potezom prelazi ispod retka, a četverokut ispunja čitavu visinu retka.

f kružnicom leži na donjoj liniji, a okomitim potezom prelazi ispod donje linije.

h ima gotovo okomit glavni potez i ne prelazi ispod donje linije.

ō dolazi samo u brojnoj vrijednosti (samo za oznaku kvaterniona).

č se sastoji od tri kvadratića, dva gore i jedan dolje; vanjski potez gornjega lijevog kvadratića vertikalno je produžen prema gore, dok se drugi vertikalni potez diže iz sredine desnoga kvadratića; tim crticama slovo posve neznatno prelazi visinu retka.

Znak za poluglas je okomit potez bez strogo određene visine; katkada ispunja svu visinu retka, a katkada tek nešto prelazi polovicu visine. Potez na gornjoj liniji ne završava nikakvim pojačanjem; nekoliko puta se nad potezom nalazi tačka. Isti znak, koji dolazi za oznaku poluglasa, nalazi se uz slova kojima su na dnu listova označeni kvaternioni.

Ostala slova svojim oblikom potpuno odgovaraju rukopisnoj glagoljici XV-og stoljeća.

Manja slova visoka su 2 mm; razmak je između redaka 4 mm. Prema tome razlika u vrsti slova ne utječe na broj redaka u stupcu; ukoliko u istom retku dolaze veća i manja slova, podudaraju se u gornjoj crti retka. Oblikom se manja slova od većih razlikuju tek u par slučajeva. Tako npr. kvadratić kod slova *z* ispunja svu visinu retka; vertikalni potez kod *h* prelazi donju liniju; vanjski potez na gornjem lijevom kvadratiću slova *č* nije okomit već nagnut udesno. Kao početna slova u tekstu s malim slovima dolaze redovito isti oni znakovi kao i u tekstu s većim slovima, ali katkada dolaze i obična veća slova.

Što se tiče slova s titlom i slova s apostrofom valja naglasiti da titla, odnosno apostrof, nisu poseban znak koji bi se umetao samostalno u slog, nego su sastavni dio određenoga slova. To pokazuju slova kao *e*, *k*, *r*, *n*, na kojima je uvijek posve kratka titla, ili slovo *m* koje ima uvijek oštru titlu u obliku $\curvearrowright$, za razliku od oble tittle, kakvu nalazimo kod drugih slova. U prilog činjenici da slova s titlom sačinjavaju jedan grafem govori i to što se neka slova

ponešto razlikuju oblikom ako su pod titlom od istih slova bez title (npr. *ć, h*).

Titlu imaju sva veća slova osim *a, ž, z, u, f, ō, ju, v*. Slovo *i* s titlom ima oblik dvaju istostraničnih trokuta koji se jednim vrhom dodiruju. Slovo *ï* dolazi pod titlom samo u tipu s ukrštenim nožicama. Od manjih slova grafemi s titlom postoje kod *b, g, d, t, h, ć, č, š, ž*.

Kao što je već napomenuto, osim title uz slova možemo naći i apostrofe. Ti su apostrofi zapravo samo okrnjene title, kako se to vidi kod nekih tipičnih titli (npr. kod slova *m, t* i dr.), a dolaze uz *b, v, g, d, k, l, m, n, s, t, h, č, ć*. Neka od tih slova vrlo su česta na svršetku glagolskih i imenskih oblika npr. *l, m, t, h*. Znakova za veća slova bez title ima 34, s titlom 23, a s apostrofom 13. Svega ukupno 70.

Manjih slova bez title ima 30 (nisu upotrebljena slova *3, ō*, a samo u jednom obliku dolaze slova *ï* i *n*); s titlom ima 9 malih slova, dok s apostrofom malih slova uopće nema. Upotrebjeno je dakle kod tiskanja 39 znakova za mala slova.

I title i apostrofi, odnosno slova s titlami i apostrofima upotrebljeni su u prvotisku misala na onim mjestima gdje se upotrebljavaju i u rukopisnoj ustavnoj glagoljici XIV i XV stoljeća. Stoga titlu imaju ona slova koja su najčešće dolazila u riječima koje su se skraćivale.

I mala i velika slova dolaze također u ligaturama, koje također mogu biti s titlom i bez title. Ligatura malih slova i ligatura s titlom ima znatno manje nego ligatura velikih slova i ligatura bez title.

Ligatura velikih slova bez title ima 30. Sve su to ligature što ih nalazimo i u rukopisnoj glagoljici. Posebno ipak treba istaknuti znak Œ koji po svom obliku podsjeća na Œ , slovo koje u hrvatskoj glagoljici nalazimo po jednom na Bašćanskoj ploči i u Bečkim listićima, a također u zapisima glagoljske azbuke. Inače nam u hrvatskoj glagoljici taj znak nije poznat, i u prvotisku on služi kao malo neobična ligatura *e+e*, kako se to dade zaključiti iz teksta (npr. »I vzet i o' lona ee (= Œ) i vznese i v gornicu«, 1. e 6; »i obrete e (Œ) speći« 1. z 1). Ipak ovakva stilizacija te ligature dade naslutiti kao da je u rezaču slova za prvotisak misala ipak postojalo makar neko sjećanje na znak odnekuda poznat, kome on nije znao više pravu vrijednost.

Ligatura s titlom ima 9, a bez title 30. Apostrof uz ligature ne nalazimo.

AZBUKA	POČETNA SLOVA	VEĆA SLOVA			MANJA SLOVA	
		BEZ TITLJE	S TITLOM	S APOSTROFOM	BEZ TITLJE	S TITLOM
a	Ⲁ	ⲁ			ⲁ	
b	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ̅	Ⲃ̇	Ⲃ	Ⲃ̅
v	ⲄⲄⲄⲄⲄ	Ⲅ	Ⲅ̅	Ⲅ̅	Ⲅ	
g	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ̅	Ⲇ̅	Ⲇ	Ⲇ̅
d	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ̅	Ⲉ̅	Ⲉ	Ⲉ̅
e	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ̅		Ⲋ	
z	Ⲍ	Ⲍ			Ⲍ	
3		Ⲏ	Ⲏ̅			
z	Ⲑ	Ⲑ			Ⲑ	
i		ⲒⲒ ⲒⲒ	Ⲓ̅		Ⲓ	
i	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ̅		Ⲕ	
j		ⲖⲖ	Ⲗ̅		ⲖⲖ	
k	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ̅	Ⲙ̅	Ⲙ	
l	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ̅	Ⲛ̅	Ⲛ	
m	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ̅	Ⲝ̅	Ⲝ	
n	Ⲟ Ⲟ	ⲞⲞ	Ⲟ̅	Ⲟ̅	Ⲟ	

1. tabela znakova u Misalu iz 1483.

AZBUKA	POČETNA SLOVA	VEĆA SLOVA			MANJA SLOVA	
		BEZ TITLĀ	S TITLĀ	S APOSTROFOM	BEZ TITLĀ	S TITLĀ
ɑ	Ɑ	Ɑ			Ɑ	
ɓ	Ɱ	Ɱ	Ɱ̄		Ɱ	
ɔ	Ɐ	Ɐ	Ɐ̄		Ɐ	
ɔ̄	Ɒ	Ɒ	Ɒ̄	Ɒ̇	Ɒ	
ɔ̇	ⱱ	ⱱ	ⱱ̄	ⱱ̇	ⱱ	ⱱ̄
ɔ̈	Ⱳ	Ⱳ			Ⱳ	
ɔ̉	ⱳ	ⱳ			ⱳ	
ɔ̊	ⱴ	ⱴ	ⱴ̄	ⱴ̇	ⱴ	ⱴ̄
ɔ̋	Ⱶ	Ⱶ			Ⱶ	
ɔ̌	ⱶ	ⱶ	ⱶ̄	ⱶ̇	ⱶ	ⱶ̄
ɔ̍	ⱷ	ⱷ			ⱷ	
ɔ̎	ⱸ	ⱸ	ⱸ̄	ⱸ̇	ⱸ	ⱸ̄
ɔ̏	ⱹ	ⱹ	ⱹ̄		ⱹ	ⱹ̄
ɔ̐	ⱺ	ⱺ			ⱺ	
ɔ̑	ⱻ	ⱻ	ⱻ̄		ⱻ	ⱻ̄
ɔ̒	ⱼ	ⱼ			ⱼ	
ɔ̓	ⱽ	ⱽ	ⱽ̄		ⱽ	ⱽ̄
ɔ̔	Ȿ	Ȿ	Ȿ̄		Ȿ	Ȿ̄
ɔ̕	Ɀ	Ɀ			Ɀ	

2. tabela znakova u Misalu iz 1483.

LIGATURE

VEČA SLOVA BEZ TITLE		
л	æ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѡ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ
ѡѣ	ѣѣ	рѣ

S TITLOM
лѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ
ѡѣѣ

MANJA SLOVA BEZ TITLE			
ѡѣ	æ	рѣ	ѡѣ
ѡѣ	рѣ	ѡѣ	рѣ

S TITLOM
ѡѣѣ
ѡѣѣ

SKRAĆENICE

лѣ	ѡѣ	ѡѣ	ѡѣ	ѡѣ	ѡѣ	ѡѣ
----	----	----	----	----	----	----

POSEBNI ZNAKOVI

С	Ѣ	Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѭ	Ѯ
---	---	---	---	---	---	---

3. tabela znakova u Misalu iz 1483.

Ligatura malih slova ima svega 10 (i ovdje nalazimo ligaturu e + e), bez title 8, a s titlom 2.

Na počecima tekstova često stoje skraćenice b + š (berašb), p + s (pēsns); u samom tekstu dolaze skraćenice e + t, o + t, r + t, ê + k (posljednja s titlom!). Skraćenica p + s dolazi katkada i u samom tekstu. Dakle 7 skraćenica. (Vidi na 3. tabeli: Skraćenice!)

Od posebnih znakova upotrebljena su i latinska slova C i S, ali samo u tekstu Muke, zatim znak ¶ kao oznaka za početak novog teksta. Na određenim mjestima u misalu (npr. u tekstu kanona, u molitvama različitih blagoslova), kao upozorenje svećeniku da molitveni obrazac treba popratiti križanjem, nalazimo znak križa (+). Katkada na koncu retka stoji i znak \, koji nema druge funkcije nego da ispuni prostor. Kao poseban znak nalazimo još samo tačku, koja u tekstu s većim slovima stoji na polovici visine retka, a u tekstu s malim slovima na donjoj liniji. Dakle ukupno šest znakova za naročite oznake i interpunkcije.

Ako zbrojimo početna slova, zatim manja i veća obična slova s njihovim ligaturama, i konačno skraćenice i ostale znakove, dobivamo zbroj od 201 tiskarskog znaka. Svakako lijep broj za prvo naše tiskano djelo. Međutim, ne samo brojem znakova već također izborom ligatura i skraćenica, grafički materijal upotrebljen kod tiskanja glagoljskog misala iz 1483. takav je da se njime daje gotovo vjerno predočiti prosječan hrvatskoglagoljski tekst pisan ustavnom glagoljicom.

Očito je da je onaj tko je radio oko rezanja i odabiranja slova dobro poznao potrebe i mogućnosti koje mogu nastati kod tiskanja izvjesnog glagoljskog teksta i svoj je posao izvršio znalčki i s uspjehom. Jednako je i slagar, a mogao je to biti isti čovjek, ili više ljudi, koji je radio na rezanju slova, dobro poznao materijal kojim raspolaže, te je znakove koje je posjedovao znao uspješno upotrijebiti — kad je to bilo potrebno — i u slučajevima za koje znakovi nisu bili prvotno namijenjeni. Tako ćemo npr. naići na ¶³†b|, ¶³†b|, P† 8M³† (l. z 2'), premda ¶ prvotno služi kao skraćenica za estb ili stoji u skraćeno tiskanoj riječi čtenie (prije poslanice). Na isti su način upotrebljene i druge skraćenice u slučajevima kada nije u retku bilo dovoljno mjesta da se sve otisne običnim slovima, npr. semr⁴b (l. z 2') premda r⁴ dolazi redovito samo na početku poslanice u skraćeno tiskanoj riječi bratiē.

Koji je upravo rukopis služio kao predložak za rezanje slova, ne može se reći. Novakov je misal spominjan kao predložak za reza-

nje, budući da je služio kao predložak teksta. Međutim, slova se Novakova misala u nekim pojedinostima razlikuju od slova prvotiska (npr. j u Novakovu misalu ima dvije lijeve vertikalne crte odozgo spojene, a poprečna crta dosiže samo srednju vertikalnu). Brojem ligatura Novakov je misal daleko bogatiji, što je uostalom i posve naravno obzirom na gotovo neograničene mogućnosti kod pisanja. Međutim, prvotisk nema nekih skraćenica i ligatura koje susrećemo kod Novakova vrlo često, npr. nž, nr, bⁱ, s^b i sl. Teško je uopće govoriti o predlošku za rezanje, jer je rezanje slova samo po sebi bez obzira na odabrani predložak (a dobar poznavalac glagoljice nije se ni morao vezati na određeni predložak) postavilo svoje zahtjeve po kojima se sve ono što bi posjedovao predložak nije moglo ostvariti u rezanim i lijevanim grafičkim znacima.

Uzged spominjem da misal iz 1483. i brevijar iz 1491. nisu tiskani u istoj tiskari, odnosno nisu tiskani istim slovima. Slova naime upotrebljena za tiskanje brevijara nisu manja slova misala, kako je to pretpostavio Z. Kulundžić kao jednu od činjenica, na temelju kojih je stvorio, kako mu se čini, »uvjerljivu teoriju o našoj najstarijoj štampariji«. ¹⁷ Ne samo da slova brevijara svojom veličinom ne odgovaraju manjim slovima misala, nego se razlikuju i po svom obliku od slova misala. U brevijaru nalazimo nove oblike početnih slova, a upotrebjene su i ligature (npr. dr, do, ho,) kojih nemaju ni veća ni manja slova misala. Sve je to već prije utvrđeno ¹⁸ i može se utvrditi prema snimcima brevijara iz 1491. priloženim uz pojedine radnje. Međutim, slova brevijara iz 1491. nisu predmet ovoga priloga.

Zusammenfassung

DIE GRAPHISCHEN ZEICHEN DES ERSTEN KROATISCHEN GEDRUCKTEN BUCHES

Der Autor gibt uns in dieser Darstellung eine Übersicht der graphischen Zeichen, die beim Druck des ersten kroatischen gedruckten Buches (das glagolitische Messbuch aus dem Jahre 1483) verwendet wurden. Er hat festgestellt, dass beim Drucke 201 graphische Zeichen im Gebrauch waren. Der Autor hat ausserdem die Zeichen im Missale vom J. 1483. mit denen im Brevier aus den Jahre 1491. verglichen, und ist der Meinung, dass die beiden Bücher aus verschiedenen Druckereien stammen.

¹⁷ Z. Kulundžić, Problem najstarije štamparije..., str. 23 s.

¹⁸ Vj. Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491. Rad JAZU knj. 285, Zagreb 1951, str. 55 i 58; isti, O prvom izdanju glagoljskog brevijara. Slovo 4—5, Zagreb 1955, str. 108—111; A. Cronia—L. Cini, Rivulazione di una scoperta di Emilio Teza; »L'editio princeps« dei breviari glagolitici. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, t. 113. Venezia 1955, p. 84 ss; V. Putanec, n. dj., str. 53 (bilješka 12).

